

Територія і кордон як фактори формування ідентичності (за матеріалами досліджень при територій Брянської області)

Регіна Григор'єва

УДК 316.347–053.6(470.333)

Rehina Hryhorieva. Territory and Border as the Factors of Forming the Ethnic Identity (Based on the Expeditional Materials of the Briansk Oblast Territory)

Based on the modern investigation amongst the Russian Briansk Oblast people living on the frontier with Byelorussia and Ukraine there is an elucidation of the ethnical identity formative process amidst the local teenagers (16–18-year-old). Moreover analysed is a number of the identical criteria and factors of the historical interrelations of the three Eastern Slavonic nations in the fields of education, culture, language, confession, etc.

Keywords: ethnical self-consciousness, ethnical identity, teenagers, frontier ethnocultural space, Russian Briansk Oblast territory.

Регина Григорьева. Территория и граница как факторы формирования этнической идентичности (по материалам исследования приграничных территорий Брянской области)

В статье на основе современного исследования, проведённого среди населения Брянской области России, которое проживает на пограничье с Беларусью и Украиной, отражён процесс формирования этнической идентичности у местных подростков (16–18 лет). Также проанализирован ряд идентичных критериев, факторов исторического взаимодействия трёх восточнославянских народов в сфере образования, культуры, языка, конфессиональной принадлежности и т. п.

Ключевые слова: этническое самосознание, этническая идентичность, подростки, пограничное этнокультурное пространство, Брянская область России.

Вивченню феномену «прикордоння» як особливого етнокультурного простору були присвячені наші дослідження, здійснені в 2002–2009 роках разом із білоруськими, а з 2008 року і з українськими вченими. Унікальність прикордонних територій обумовлена географічним розташуванням і багатоміжними контактами двох або більше культур та мов, внаслідок яких сформувалася специфічна регіональна культура, що вирізняє ці території із загального етнокультурного контексту країни.

З появою державних кордонів у 1990-х роках, що дуже часто не збігалися з етнокультурними та історичними межами, суттєво змінилася структура і щільність зв'язків та стосунків між мешканцями по обидва боки кордону. На порубіжні території здійснювали вплив різні держави, що спричинило появу відмінностей в етнокультурній та мовній сферах. Однак міцні історичні, родинні й економічні зв'язки на прикордонному просторі відіграють важливу роль у розвитку економічної та інших видів співпраці між сусідніми країнами.

Виявлення регіональної етнокультурної і мовної специфіки, а також етнічної ідентичності на порубіжних територіях, по обидва боки кордону має значення і для теоретичного осмислення участі різних факторів у процесі формування етнічної ідентичності, зокрема й територіальної.

У 2008 році ми провели дослідження серед місцевого населення в Злинковському, Суразькому, Мглинському, Климовському та Красногорському районах Брянської області. Ця територія, що пролягає вздовж кордону з Республікою Білорусь та Україною, цікава насамперед тим, що тут протягом багатьох століть співіснували і взаємодіяли культури трьох східнослов'янських народів, що обумовило етнокультурні та мовні особливості.

У ході цієї роботи особливу увагу ми приділили аналізу формування етнічної ідентичності у підлітків, вважаючи, як і багато інших дослідників¹, що завершення усталення етнічної ідентичності відбувається у старшому підлітковому віці.

Спираючись на такі уявлення, ми спробували виявити основні ідентифікаційні критерії, що впливають на визначення підлітками своєї етнічної належності, співвідношення громадянської та етнічної ідентичності. Ми вважаємо, що впродовж найближчого десятиліття саме сучасні молоді люди визначатимуть етнічну ситуацію в досліджуваному регіоні.

Загалом було опитано шістьсот учнів віком від 16 до 18 років. Їм було запропоновано питальник, який містить запитання про знання своєї і культури сусідніх народів, про їхню здатність бачити межу між «своїми» та «іншими», питання щодо їхньої належності до культури свого народу, значимість для них різних ідентифікацій-

Стаття підготовлена за Проєктом 08-01-01108-01-09-0001

них критеріїв. Наш дослід був підпорядкований головній проблемі – співвідношенню етнічного та політичного кордонів.

Розглядаючи особливості етнічної ідентичності в обраному регіоні, під цим поняттям ми розуміли отождошення окремої людини чи групи людей з певною етнічною спільнотою. При цьому виділяли два рівні цього явища: 1) *внутрішній* – самоідентичність або усвідомлення людиною своєї належності до конкретної етнічної спільноти, відмінної від інших, що, власне, збігається з поняттям «етнічна самосвідомість»; 2) *зовнішній*, коли людині чи групі людей етнічну ідентичність приписують інші – офіційні органи, вчені, сусідні народи тощо, і який використовується здебільшого в тих випадках, коли неможливо є опора на самоідентичність. Обидва рівні взаємопов'язані й можуть впливати один на одного.

Етнічна ситуація на прикордонних територіях Брянщини формувалася непросто. Населення було поліетнічним, і під впливом політичних та інших факторів їхній етнічний склад трансформувався. Тут жили росіяни, білоруси, які були автохтонним населенням, малороси (українці), росіяни-старообрядці, які з'явилися на цих землях у XVII ст., та євреї. На цій території, що відігравала роль форпоста російської оборони, значну частину населення становили служиві люди. Складна історична доля прикордонних територій, періодична зміна політичних і соціально-економічних умов впливали на етнічний склад населення, на мовну й етнокультурну ситуацію. Унаслідок адміністративно-територіальних перетворень упродовж декількох століть розглядувана частина Брянщини була адміністративно пов'язаною з українськими землями. З 1802 по 1917 рік Новозибківський, Стародубський, Суразький та Мглинський повіти входили до складу Чернігівської губернії, однак в культурі й мові мешканців цієї території був помітний білоруський вплив.

Через контакти та взаємодію різних культур і мов формувалася етнічна регіональна культура – не гомогенна, а з безліччю локальних варіантів, що не були чітко пов'язані з конкретною етнічною групою, як і не було чітких кордонів між спільнотами, які там жили. Існували різні етноніми: «литвини», «москалі», «хохли», «канупи», «тутейші», які певним чином розділяли людей на «своїх» та «інших». Однак варто відзначити, що ще на початку ХХ ст. етнічна самоідентичність на прикордонних територіях Чернігівської губернії не була чітко означена. Належність мешканців до тієї чи іншої етнічної спільноти, ймовірно, визначали самі дослідники, а основним ідентифікаційним критерієм часто була розмовна мова². Це значно ускладнювало диференціацію населення за етнічною ознакою, оскільки мовна ситуація на цій території була надто складною, а дослідники мовних особливостей висловлювали різні погляди щодо цього питання, і мовна ідентичність часто не визначала етнічну. У зв'язку з цим при визначенні етнічної належності неабияке значення мав суб'єктивний фактор.

Складна взаємодія російської, білоруської та української мов, їхнє взаємопроникнення та інтерференція

спричинили появу специфічних говірок, що побутували по обидва боки кордону. Специфічність мови жителів досліджуваної території відзначало багато дослідників, однак питання про віднесення цієї говірки до певної мовної системи було дискусійним. І все ж більшість науковців схилилися до думки, що в мові місцевих мешканців присутній білоруський компонент. Так, на переконання Афанасія Шафонського, який поділив Чернігівську губернію за особливостями вимови на три смуги, на території північно-західної (частина Новгород-Сіверського повіту, Мглинський, Стародубський, Суразький, Новомеський, Городницький, частина Глухівського, Кролевецького, Сосницького) жителі «імеют такой же выговор как в Белоруссии и Литве и сия полоса принадлежит к Полесью, которую степные обыватели Литвою называют»³.

Фундаментальні дослідження Павла Андрійовича Расторгуєва у Новозибківському, Мглинському, Стародубському та Суразькому повітах у 1920-х роках дозволили йому дійти висновку, що досліджувана говірка є особливим діалектом білоруської мови. На його позначення вчений увів назву «сіверсько-білоруський»⁴.

Поступово говірки та діалектні форми прикордонних районів Брянщини, перебуваючи під впливом російської літературної мови (нею проходило навчання у школах, видавали газети й журнали, транслювалися радіо- й телепрограми), розмивалися. Проте білоруський компонент залишався досить помітним і зберігається в культурі та говірці сучасних жителів порубіжжя, особливо у сільській місцевості. У багатьох селах, що межують з Республікою Білорусь, використовують такі слова, як «услон», «бульба», «цыбуля», «павярнуць», «снеданне», «утварыць» та ін.

За оцінкою експертів, якими найчастіше були вчителі, у сільських населених пунктах поблизу кордону з Білоруссю та Україною⁵ і тепер існує специфічна місцева говірка, в якій присутні російська, білоруська, а подекуди й українська складові. Наведемо кілька висловлювань учителів щодо цього. «У нас здесь говорят по-местному, а наши дети уже больше по-городскому, правильно». «Дети из Клиновского района говорят чище, чем Красногорские дети». «Наши дети (Любовшанская школа) имеют большие проблемы с языком в начальной школе. В семьях разговаривают на местном говоре, в котором перемешаны белорусские и русские слова и проявляется специфическое произношение. Дети в школе часто как говорят, так и пишут. Только к седьмому или восьмому классу они усваивают правильный русский язык, хотя в семье продолжают говорить на местном диалекте». «Когда мы или наши дети попадают в г. Брянск или другие города, нас часто принимают за белорусов». На відміну від сусідніх районів Білорусі, жителі прикордонних територій Брянської області рідко називають свою мову «змішаною», частіше її пов'язують з місцем проживання носіїв. «Мы, старшее поколение, говорим “по-коржаковски”, а молодежь уже ближе к русскому».

Подібна ситуація спостерігається і на порубіжних землях Чернігівської області. Дослідження, які ми провели в

серпні 2009 року, свідчать про те, що білоруські риси помітні також у говірці місцевих жителів, наприклад, у селі Шептуни Новгород-Сіверського району, селах Сеньківка та Лемішівка Городнянського, а також селах Тимоновичі, Хотіївка, Костобоброве Семенівського районів. Через вимову жителів цих сіл також сприймають як білорусів. Водночас варто відзначити, що на більшій частині прикордонних територій Чернігівської області в розмовній мові місцевих жителів переважають ознаки української мови. Українську мову завжди викладали в школі, а тому перехід на українську в діловодстві, у суспільному житті через посилення її ролі як державної не викликав труднощів у більшості молодих людей. Однак у деяких випадках виникають протиріччя між поколіннями. Якщо старше часто розмовляє місцевою говіркою, особливо у сільській місцевості, а дехто володіє українською слабо, то молодь дедалі активніше опановує українську мову. «Мій онук учиться в другому класі і розмовляє лише українською. Я не знаю української і погано розумію її. Мені складно говорити зі своїм онуком. Хоч перекладача наймай».

Унаслідок складної мовної ситуації та відсутності самоідентичності на прикордонній території Брянщини у XIX – на початку XX ст. національний склад населення визначити було непросто. Досить довго тут переважала зовнішня ідентичність. Статистичні дані свідчать про спроби дослідників визначити національну належність місцевих жителів на основі суб'єктивних оцінок. Так, за свідченнями, наданими місцевими священниками Чернігівської губернії у 1858 році⁶, приблизно у 45 православних парафіях (із 79) Мглинського повіту, у 27 парафіях (із 63) Новозибківського повіту, а також у 19 одновірних парафіях жителів відносили до малоросів. З усіх повітів Суразький вирізнявся переважанням білоруського населення (у 27 парафіях із 41). До того ж лише в цьому повіті частина населення належала до литовсько-руського племені (у 14 селах трьох парафій). Поляками і литвинами означена частина католицького населення у таких містах: Стародуб, Мглин, Сураж, Новозибків, Новгород-Сіверський та Городня. Ці дані свідчать також про існування значної кількості старообрядців, частина яких на сьогодні вже приєдналася до одновірної церкви. У деяких парафіях жителі віднесені до слов'янського племені, що, очевидно, було зумовлено складнощами в ототожненні їх з певною мовною чи етнічною спільнотою.

За оцінкою М. Домонтовича⁷, у другій половині XIX ст. «чистий тип білоруса» був представлений у Мглинському, Суразькому, Новозибківському Стародубському повітах Чернігівської губернії. Згідно з даними дослідження С. Максимова, у кінці XIX ст. білоруси були розселені у Мглинському і Суразькому повітах, однак їх називали «литвинами».

Незрілість етнічної ідентичності на цій території на початку минулого століття підтверджують статистичні дані 1917 року⁸, які засвідчують, що в Новозибківському повіті проживало 11 % білорусів і 55 % осіб «невідомої національності». Не могли визначити свою національність, за цими даними, майже всі жителі Стародубського та Клинецького повітів.

Відомості, отримані з матеріалів Першого загально-го перепису населення (визначення національної належності проводилося в ній за мовою), свідчать про те, що Суразький повіт залишався «білоруським», у ньому білоруси становили понад 70 %. У Мглинському, Новозибківському та Стародубському повітах переважали великороси (78 %, 94 % та 93 % відповідно)⁹. При цьому більшість із них були православними і невелика частка належала до старообрядництва (13 % або 20,6 тис. у Новозибківському повіті, 5 % або 7,6 тис. – у Стародубському і 4 % або 7,8 тис. – у Суразькому). Щож до малоросів, то дані перепису на досліджуваній території не підтвердили їхню численність, зафіксувавши на прикордонній території менше 1 тис. осіб.

У 1920-х роках через політичну ситуацію, що змінилася, та появу адміністративних кордонів РРФСР з Білоруссю й Україною загострювалося питання етнічної самоідентичності населення, ставала помітнішою етнічна диференціація по різні боки кордону, формувалася інша мовна ситуація, посилювалася роль територіального фактора та адміністративного кордону. Це підтверджують дані перепису населення 1926 року, де національність фіксувалася за самовизначенням. У прикордонних повітах Брянської губернії (вони тоді входили до складу РРФСР) росіяни становили понад 80 %. За рахунок збільшення чисельності росіян різко скоротилася кількість білорусів, особливо поблизу Суража, та українців, однак вони становили значну частину серед населення Стародубського і Новозибківського повітів (31 % і 14 % відповідно)¹⁰. Усі подальші переписи населення підтверджують збільшення чисельності осіб, які ідентифікували себе як російський народ. Водночас найвагомим фактором, що впливав на етнічну ідентичність, була певна територія, в межах якої жителі мали численні зв'язки і стосунки, де вони занурювалися в реалії етнокультурної ситуації.

Зі зміною кордонів більшість місцевих мешканців порубіжжя у Брянській області почали вважати себе росіянами, відбулася трансформація мовної та етнічної ідентичності місцевого населення. І хоча кількість як білорусів, так і українців між переписами населення зростала, відбувалося це за рахунок міжреспубліканських міграцій. З 1970 по 1989 рік частка білорусів в Брянській області збільшилася з 0,5 % до 0,8 %, а українців – з 1,3 % до 1,8 %.

Ідентифікація населення з російським народом значно посилилася у зв'язку з появою нових незалежних країн, зокрема Росії та сусідніх України й Білорусі. Дані перепису 2002 року підтвердили цей факт (росіяни становлять від 98,8 % у Мглинському районі до 94,2 % у Новозибківському). Крім росіян, тут проживають українці, білоруси та представники інших народів. На прикордонні мешкає кожен п'ятий українець Брянської області (близько 4 тис.) і кожен третій білорус (2,8 тис.). Найбільше вони розселені в містах Новозибкові та Клинцях, а також у Клинівському, Стародубському, Суразькому і Злинківському районах¹¹.

Як показали дослідження, ідентичність з російським народом переважає і серед молоді. Проте, варто зазна-

чити, що серед молодих людей межа між етнічною та громадянською ідентичністю поступово стирається і в деяких випадках вони стають рівнозначними. Часто юнаки та дівчата надають перевагу ідентичності з громадянським суспільством, називають себе росіянами чи громадянами Росії. Оцінюючи важливість різних ідентичностей для себе, близько 60% підлітків поставили громадянську на перше місце. Водночас етнічна ідентичність («вважаючи себе росіянином за національністю») є також важливою, хоча вона й дещо поступається громадянській. Найчастіше ці дві ідентичності взаємопов'язані і розділяють між собою перше та друге місце. Серед молоді існують й інші ідентичності. Приблизно кожен четвертий з-поміж опитаних підлітків відчуває свою належність до слов'ян або європейців, віддаючи цим ідентичностям третє і четверте місце, а в окремих випадках і друге. Видається важливим, що ототожнення з російським народом дуже стійке навіть у тих молодих людей, які виростили в змішаних сім'ях. Такі родини, згідно з відповідями підлітків, становлять біля 5%, і це здебільшого сім'ї росіян з білорусами чи українцями; в усіх випадках підлітки вважають себе росіянами.

Основними аргументами своєї тотожності з російським народом підлітки найчастіше називають факт їх народження в межах Росії і відчуття належності до культури свого народу. Фактор, що був дуже важливим у радянський час, особливо під час отримання паспорта, – етнічна належність батьків, – виявився для підлітків у сучасних умовах малозначним і відійшов на другий план. Водночас російське громадянство дедалі частіше стає найважливішим при визначенні своєї національної належності. «Я росіянин, бо в мене паспорт громадянина Росії». У цьому випадку Росію вони розглядають як країну, в якій переважна частина населення є росіянами.

Важливість означених аргументів для етнічної ідентифікації підтверджують і відповіді на запитання «Що означає бути росіянином?». Для більшості підлітків це «народитися й жити в Росії», «любити свою країну і народ», «бути патріотом своєї країни», «розмовляти російською мовою», «мати російське громадянство». За нашими спостереженнями і за даними дослідження, факт проживання в конкретній країні і належність до певної громадянської спільноти стає найбільш важливим (з-поміж інших) для жителів при визначенні своєї етнічної ідентичності. У деяких випадках ці два поняття (громадянство та етнічна ідентичність) існують в єдиному блоці. Це відбувається не лише в Росії, але й на порубіжних територіях України і Білорусі. Так, за даними опитування жителів прикордонних районів України, майже всі мешканці, незалежно від розмовної мови (місцеві жителі називали її «семенівською», «городнянською», «новгород-сіверською») із сильним білоруським або російським впливом, називали себе українцями. Це передусім пов'язано із появою інституту громадянства, відсутністю фіксації національності в паспорті та інших документах і перенесенням акценту при ідентифікації громадянства. Згідно з результатами опиту-

вання жителів прикордонних територій, основним ідентифікаційним критерієм було громадянство України. «У мене український паспорт, значить, я українець». «Я живу в Україні, значить, я українець». Відповідно можна стверджувати, що зменшення кількості росіян у Чернігівській області між переписами населення 1989 і 2001 років на 34 тис. осіб пов'язане не лише із несприятливими демографічними процесами, але й переосмисленням етнічної ідентичності.

Як було зазначено вище, усвідомлення своєї належності до певного народу формується у віці до 15–16 років, хоча відповідь на питання «хто я?» нерідко доводиться давати і раніше. Як свідчать опитування, біля 30% підлітків вперше подумали про свою національність у початковій школі, переважно на уроках історії чи літератури, а до 15 років у всіх опитаних етнічна ідентичність з російським народом була вже сформована.

Більшість молодих людей продемонстрували високий рівень задоволення своєю етнічною ідентичністю. Майже у всіх підлітків належність до свого народу (99% – росіяни) викликає почуття гордості (70%) або спокійної впевненості (29%), і лише дуже незначна частина (менше 1%) залишається емоційно байдужою.

Аналіз відповідей старшокласників, думка експертів та наші спостереження дозволяють зробити висновки, що почуття ідентичності з російським народом у молоді виявляється дуже яскраво і підкріплене почуттям патріотизму. Понад 75% завжди відчувають гордість за свій народ. «Це мій народ і він найкращий». «Наш народ мужній і відкритий». «Я – частина російського народу і пишаюся цим». Однак біля 18% вважають, що «бувають ситуації, коли за поведінку деяких російських людей стає соромно». Попри це, більше 90% опитаних жителів мають почуття гордості за свою належність до громадян Росії.

Одним із важливих факторів, що впливають на формування етнічної ідентичності, є усвідомлення відмінних рис «своєї» культури від інших, сусідніх народів. Як показали дослідження, етнокультурні кордони росіян, білорусів та українців, що виникли на основі різних характеристик, декларовані підлітками досить певно, і тільки 3% вважають, що різниці немає. Їхні відповіді суттєво відрізняються від відповідей старшокласників на прикордонні Смоленської області та на порубіжних територіях Могильовської і Вітебської областей, де усвідомлення етнічного кордону менш виражене, а близько 20% населення вважали, що різниці між росіянами та білорусами немає.

На досліджуваних землях найважливішою диференційною ознакою і українці, і білоруси назвали мову. Цю позицію поділяють усі опитані. Крім того, серед факторів, що розрізняють росіян і білорусів було зазначено такі: звичаї та обряди (25%), спосіб життя (18%), характер (16%). Набір ознак, що, на думку респондентів, розділяє росіян та українців, є більш розгорнутим, а відмінності – більш вираженими. Більшою мірою, ніж з білорусами, відзначаються відмінності у звичаях та обрядах (біля 40%), у характері та поведінці (біля 35%), а також відмінності в одязі та

харчуванні. Однак ці декларовані відмінності в реальному житті молодь усвідомлює слабо. Наприклад, як показало опитування, регіональна кухня на прикордонні містить і російські, і білоруські, й українські страви. Можливо, саме з цим пов'язане те, що підлітки не бачать відмінностей між російською, білоруською та українською кухнею. На їхню думку, «драники», борщ, млинці, голубці є своєрідними «маркерами» для усіх трьох народів.

Біля 35% старшокласників не змогли взагалі назвати характерні риси російського весільного обряду. Це свідчить про те, що ці складові не є важливими для формування етнічної належності жителів прикордонних територій і не можуть розглядатися як ідентифікаційні критерії.

Становлення етнічної ідентичності і зв'язок з певною спільнотою засновані на різних реально існуючих компонентах культури. Згідно з відповідями на запитання «Що, на Вашу думку, зближує Вас з іншими представниками Вашої національності?», більшість поставило на перше місце мову (90%). Понад половину молодих людей вважають інтегруючим фактором спільність походження і приблизно стільки ж – «спільні традиції і обряди», а частина – релігію (20%) і важко описуване почуття спільноти (22%). Релігія, а більшість відносить себе до православних, поступово стає дедалі потужнішим консолідуючим фактором і посилює етнічну ідентичність навіть у тих випадках, коли релігійні обряди не дотримуються.

Незважаючи на досить широке розповсюдження специфічної говірки на прикордонних територіях, усі підлітки рідною мовою назвали російську і вважають, що у сім'ях розмовляють російською. Лише 2% молодих людей визначали розмовну мову в сім'ї як «змішану». На наш погляд, на досліджуваній території спостерігається деяке протиріччя між декларованою і реальною розмовною мовами. Це пов'язано передовсім зі слабким усвідомленням межі між російською мовою і специфічною місцевою говіркою, а також символічною функцією рідної мови.

Примітки

¹Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. – М., 1996; Снежкова И. А. К проблеме изучения этнического самосознания у детей и юношества: по материалам г. Киева и Закарпатской области // Советская этнография. – 1982. – № 1. – С. 80–88.

²Кабузан В. М. Народы России в XVIII веке. – М., 1990. – С. 215.

³Топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. – К., 1851. – С. 24.

⁴Расторгуев П. А. Северско-белорусские говоры: исследования в области диалектологии и истории белорусских говоров. – Л., 1927.

⁵Опитування було проведено в таких містах і селах: Сураж, Клинци, Новозибків, Злинка, Красногорськ, Климово, В'юково, Верещаки, Старий Кривець, Замишево, Селезньово, Любовшани та ін.

⁶Архив АН. – Ф. 30, оп. 2, д. 65, 66, 67.

⁷Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба Черниговской губернии. Составил Ген. штаба подполковник М. Домонтович. – СПб., 1865. – С. 35.

⁸К вопросу о районировании Западной области (По докл. записке Госплана БССР. 1926. – № 7).

⁹Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – Т. XLVIII. Черниговская губерния. – С. 11, 112, 113.

¹⁰Всероссийная перепись населения 1926 года. Отдел 1. Народность, родной язык, возраст, грамотность. Т. 1. Западный район. – Табл. X. – С. 40, 41.

¹¹Национальный состав и владение языками, гражданство (По Брянской области). Итоги Всероссийской переписи населения 2002 года. – Брянск, 2005. – Т. 4. – С. 24–28, 38–43, 47.

Переклад Наталії Гаврилук